

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.017>

O‘ZBEK TEXNIK TERMINOLOGIYASINING TARIXIY TARAQQIYOTI VA MANBALARI

Xashimova Xurshida Djuraxanovna,

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası professor v.b.,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Namangan, O‘zbekiston

xurshidaxonxashimova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-6633-6389

+99897-2317501

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek texnik terminologiyasining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va asosiy manbalari termin yaratish, tartibga solish va ilmiy-texnik muloqotdagi funksional xususiyatlari nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Uning rivojlanishi qadimgi va o‘rta asr ilmiy merosi, Alisher Navoiy davri adabiy tili, jadidchilik, sovet davridagi standartlashtirish va kodifikatsiya hamda mustaqillik davridagi milliy terminologik siyosat va raqamlashtirish jarayonlari bilan bog‘liqligi asoslab beriladi. IX–XII asrlar ilmiy merosi terminologik tafakkurning dastlabki konseptual asosi, Navoiy ijodi texnik leksikaning madaniy-lingvistik bazasi, jadidchilik davri esa zamonaviy texnik terminologiyaning shakllanish bosqichi sifatida baholanadi. Shuningdek, sinonimiya, variantlilik, dubletlik hamda milliy va xalqaro terminlar o‘rtasidagi muvozanat masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari tarixiy tajriba zamonaviy termin yaratish, standartlashtirish, kodifikatsiya va yagona terminologik bazani shakllantirish uchun muhim metodologik asos ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, texnik terminologiya, terminotvorlik, terminografiya, ilmiy-texnik leksika, tarixiy taraqqiyot, terminologik tizim, standartlashtirish, kodifikatsiya, raqamlashtirish.

Аннотация: В статье анализируются формирование, историческое развитие и основные источники узбекской технической терминологии с точки зрения терминотворчества, упорядочения терминов и их функционирования в научно-технической коммуникации. Обосновывается связь её развития с древним и средневековым научным наследием, литературным языком эпохи Алишера Навои, джадидизмом, стандартизацией и кодификацией советского периода, а также национальной терминологической политикой и цифровизацией периода независимости. Рассматриваются также проблемы синонимии, вариантности, дублетности и соотношения национальных и международных терминов. Результаты исследования

показывают, что исторический опыт узбекской технической терминологии является важной методологической основой для современного терминотворчества, стандартизации, кодификации и формирования единой терминологической базы.

Ключевые слова: узбекский язык, техническая терминология, терминотворчество, терминография, научно-техническая лексика, историческое развитие, терминологическая система, стандартизация, кодификация, цифровизация.

Abstract: This article analyzes the formation, historical development and main sources of Uzbek technical terminology in terms of term creation, regulation and functioning in scientific and technical communication. The development of Uzbek technical terminology is examined in connection with ancient and medieval scientific heritage, the literary language of Alisher Navoi’s era, the Jadid movement, standardization and codification during the Soviet period, and national terminology policy and digitalization in the independence period. The study also highlights the problems of synonymy, variation, doublets, and the balance between national and international terms. The findings demonstrate that the historical experience of Uzbek technical terminology provides an important methodological basis for modern term creation, standardization, codification and the development of a unified terminology database.

Keywords: Uzbek language, technical terminology, term creation, terminography, scientific and technical vocabulary, historical development, terminological system, standardization, codification, digitalization.

Kirish

O‘zbek texnik terminologiyasining shakllanishi o‘zbek xalqining ilmiy tafakkuri, ishlab chiqarish tajribasi hamda madaniy rivoji bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab va ko‘p bosqichli tarixiy jarayondir. Terminologiya jamiyat taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida fan, texnika va til o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni aks ettiradi. Har bir tarixiy davrda iqtisodiy ehtiyojlar, ishlab chiqarish vositalarining rivoji, ilmiy bilimlarning kengayishi va ijtimoiy tafakkurning o‘zgarishi natijasida yangi texnik tushunchalar yuzaga kelgan hamda ular til orqali terminologik birliklar shaklida mustahkamlangan.

Texnik terminologiya tilning passiv qatlamiga mansub bo‘lmagan, aksincha, doimiy ravishda yangilanib boruvchi va jamiyatdagi ilmiy-texnik jarayonlarga bevosita bog‘liq bo‘lgan faol qatlam hisoblanadi. Shu ma’noda, texnik terminlar faqat nomlash vositasi emas, balki muayyan tarixiy davrning ilmiy dunyoqarashi, texnologik tafakkuri va ishlab chiqarish madaniyatini ifodalovchi konseptual birliklardir.

O‘zbek texnik terminologiyasining tarixiy taraqqiyoti bir necha muhim manbalar asosida shakllangan bo‘lib, ularga qadimgi ilmiy meros, xalq xo‘jaligi va hunarmandchilik leksikasi, tarjima adabiyotlari, xalqaro terminologik tizimlar hamda zamonaviy standartlashtirish jarayonlari kiradi. Mazkur manbalarni izchil o‘rganish terminlarning paydo bo‘lish mexanizmlari, semantik o‘zgarishlari hamda milliy va xalqaro omillar o‘rtasidagi munosabatni aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek texnik terminologiyasining tarixiy shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini asosiy yozma va ilmiy manbalar asosida tahlil qilish, termin yaratish hamda terminologik tizimning rivojlanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- o‘rta asr ilmiy merosining o‘zbek texnik terminologiyasi shakllanishidagi o‘rnini aniqlash;
- Alisher Navoiy asarlaridagi texnik va hunarmandchilik leksikasini tahlil qilish;
- jadidchilik davrida zamonaviy texnik terminologiyaning shakllanish xususiyatlarini ko‘rsatish;
- sovet davridagi standartlashtirish va kodifikatsiya jarayonlarini tavsiflash;
- mustaqillik davrida milliy terminologik siyosat va raqamlashtirish jarayonlarini baholash;
- tarixiy tajribaning zamonaviy terminotvorlik va terminografiya uchun ilmiy-amaliy ahamiyatini aniqlash.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvistik-semantik, strukturaviy va terminologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tarixiy manbalardagi terminologik birliklar ularning nomlash xususiyati, semantik mazmuni, funksional qo‘llanish doirasi va keyingi terminologik taraqqiyotga ta’siri nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tarixiy manbalar tayyor va to‘liq shakllangan terminologik tizim sifatida emas, balki zamonaviy o‘zbek texnik terminologiyasining shakllanishiga asos bo‘lgan konseptual, leksik va terminologik manbalar sifatida baholandi.

Natijalar va muhokama

O‘rta asr ilmiy manbalari va ilmiy-texnik leksikaning dastlabki shakllanishi

O‘zbek texnik terminologiyasining tarixiy ildizlari IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda shakllangan yuksak ilmiy tafakkur va ensiklopedik ilmiy maktablar faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu davrda yashab ijod qilgan Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino asarlarida matematika, astronomiya, mexanika, fizika, mineralogiya va tabiiy fanlarga oid ilmiy tushunchalar tizimli tarzda ifodalangan.

Mazkur davr ilmiy asarlarining muhim xususiyati shundaki, ularda tushunchalar aniq terminlar orqali nomlangan, ularning mazmuni ta’rif, tavsif va izohlar bilan mustahkamlangan. Bu holat ilmiy tafakkurning abstrakt bosqichga ko‘tarilganini va terminologik nomlash ehtiyojining shakllanganini ko‘rsatadi. Xususan, Abu Rayhon Beruniyning “Al-Qonun al-Mas’udiy” asarida yassi va sferik trigonometriya bayon qilingan. U trigonometrik funksiyaning chiziqli va kvadrat interpolativ qoidasini ishlab chiqdi, o‘rtacha aniq hisoblar metodini taklif qilib, tegishli jadvallarni keltirdi, bir qancha o‘nli raqamlar uchun P miqdorini aniq hisoblab chiqdi. Beruniy moddalar xossalarini aniqlashda tajriba va o‘lchovga tayangan holda terminlardan foydalanadi, bu esa ularning ilmiy-texnik mazmunga ega ekanini ko‘rsatadi [1].

Abu Ali ibn Sinoning “Kitob ush-shifo” asari o‘rta asr Sharq ilmiy tafakkurining yuksak namunasi bo‘lib, unda fizika va mexanikaga oid tushunchalar muayyan terminlar orqali ifodalangan. Asarda botanika, geologiya, mineralogiya, astronomiya, matematika, kimyo kabi fanlarga oid ko‘plab ma’lumotlar keltirilgan. Bu terminlar keyinchalik ilmiy leksikaning

barqaror qatlamiga aylangan [2]. Shuni alohida ta’kidlash joizki, mazkur davrda yaratilgan terminlar asosan arab tilida bayon etilgan bo‘lsa-da, ularning konseptual asoslari va semantik mazmuni keyingi asrlarda turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilidagi ilmiy-texnik leksika shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Alisher Navoiy davri va texnik leksikaning badiiy nutqda mustahkamlanishi

O‘zbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida Alisher Navoiy ijodi alohida tarixiy ahamiyatga ega. Uning asarlari xalqning ijtimoiy, madaniy va texnik tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvistik manbadir. Navoiy ijodida *imorat*, *gumbaz*, *devor*, *ustun*, *mezon*, *tarozi*, *sangtarosh*, *misgar*, *temirchi*, *naqqosh* kabi birliklar uchraydi. Ushbu leksik birliklar badiiy kontekstda metaforik yoki ramziy ma’no kasb etgan bo‘lsa-da, ularning asosiy semantik yadrosi texnik va amaliy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lib qoladi. Me’morchilik va qurilishga oid birliklar o‘sha davrdagi muhandislik va qurilish tajribasining til orqali ifodasidir. Jumladan:

“Hunar kilki bila aylab hunarkor,

Ichin zarkor-u toshin dog‘i zarkor.” [3, B. 86].

Hunarmandchilikka oid *misgar*, *temirchi*, *naqqosh*, *kandakor*, *to‘quvchi* kabi atamalar ishlab chiqarish jarayonlari va texnologik faoliyatning terminologik ifodasi sifatida xizmat qilgan. Jumladan:

“Tongdin oqshomg‘a ishda san‘atsoz,

Hunar atvorida fusunpardoz.” [4, B. 19].

O‘lchov va mexanikaga oid *mezon*, *tarozi*, *nisbat*, *markaz*, *aylana*, *mih* kabi birliklar aniqlik, muvozanat va nisbat tushunchalarini ifodalagan.

“Og‘irlik vaznidundur semdin g‘amsiz Hiyriy tog‘i,

Yengillik fartidin barbod erur qomg‘oq yafrog‘i.” [4, B. 47].

Navoiy asarlaridagi terminologik birliklar keyingi davrlarda ilmiy va texnik leksika tarkibiga singib, o‘zbek terminologiyasining tarixiy qatlamini tashkil etgan. Shu jihatdan Alisher Navoiy davri o‘zbek texnik terminologiyasining madaniy-lingvistik asoslari shakllangan bosqich sifatida baholanishi mumkin.

Jadidchilik davri va zamonaviy texnik terminologiyaning yuzaga kelishi

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati o‘zbek jamiyatining ijtimoiy, madaniy va ilmiy tafakkurida tub burilish yasadi. Ta’lim tizimi, matbuot, sanoat va transportning rivojlanishi texnik va ijtimoiy terminologiyaning sezilarli darajada kengayishiga olib keldi. Jadid ma’rifatchilari – Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov va boshqalarning asarlarida *mashina*, *zavod*, *motor*, *fabrika*, *temiryo‘l*, *elektr*, *telegraf* kabi terminlar faol qo‘llanila boshladi. Fitrat termin yaratish masalasiga alohida e’tibor qaratib, ilmiy terminologik asarlarni adabiy parchadan farqlash zarurligini ta’kidlaydi. U “Adabiyot qoidolari” asarida: “jug‘rofiya, hisob, handasa kabi ilmiy, fanniy mas’alalar to‘g‘risda yozilgan asarlarning uslubi bilan adabiy, she’riy parchalarning uslubi orasida ko‘zga ko‘rinarli ayirrama borligini” ta’kidlaydi [5, B. 44].

Abdulla Avloniy darslik va publitsistik asarlarida ishlab chiqarish, texnika va zamonaviy bilimlarga oid terminlarni xalq uchun tushunarli shaklda berib, ularning ommaviy nutqqa singib borishiga xizmat qilgan.

H. Dadaboyev: “XIX asrning 70-yillaridan e’tiboran o‘zbek terminologiyasi rus tili orqali G‘arbiy Yevropa tillaridan o‘zlashgan terminlar asosida rivojlanish bosqichiga qadam qo‘yganini”, ta’kidlaydi [6, B. 17].

Shunday qilib, jadidchilik davri zamonaviy terminologik tafakkur shakllangan muhim bosqich bo‘lib, texnik terminlar ommaviy va yozma nutqqa faol kirib keldi, xalqaro terminlar milliy til me’yorlariga moslashtirildi hamda termin yaratishda ongli va maqsadli yondashuv yuzaga keldi.

Sovet davrida o‘zbek texnik terminologiyasining standartlashtirilishi va kodifikatsiyasi

XX asrning 30-yillaridan boshlab o‘zbek texnik terminologiyasining rivojlanishi sovet davlati til siyosati va markazlashgan ilmiy-texnik boshqaruv tizimi bilan bevosita bog‘liq holda amalga oshdi. Fan va texnika sohalarining jadal rivojlanishi natijasida sanoat, energetika, qurilish, transport, mashinasozlik, elektrotexnika va informatika sohalarida minglab yangi terminlar paydo bo‘ldi. Ularning aksariyati rus tili orqali xalqaro ilmiy terminologiyadan o‘zlashtirildi.

Mazkur davrda davlat nashriyotlari, Fanlar akademiyasi va sohaviy ilmiy institutlar tomonidan texnik lug‘atlar, qo‘llanmalar va standart hujjatlar ishlab chiqildi. Bu jarayon terminlarning me’yoriy shaklini belgilash, sinonimiyani qisqartirish va termin tizimini izchillashtirishga xizmat qildi. Generator, transformator, traktor, dvigatel, apparat, mexanizm kabi terminlar o‘zbek tilining grammatik va fonetik tizimiga moslashtirilib, faol qo‘llanila boshladi. Biroq bu davrda milliy termin yaratish tashabbuslari cheklangan bo‘lib, ko‘pincha tarjima yoki transliteratsiya ustuvor bo‘lgan. Natijada dastur – programma, hisoblash mashinasi – kompyuter kabi dublet va variantlar yuzaga kelgan.

Mustaqillik davrida milliy terminologik siyosat va raqamlashtirish

1991-yilda O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligiga erishilishi bilan o‘zbek terminologiyasi taraqqiyotida tub burilish yuz berdi. Bu davr texnik terminologiya rivojining milliy identifikatsiya, normativlashuv va raqamli tizimlashuv bosqichi sifatida tavsiflanadi.

Mustaqillik davrida terminologik siyosatning asosiy maqsadi xalqaro ilmiy-texnik integratsiyani ta’minlagan holda milliy tilning ichki imkoniyatlarini maksimal darajada ishga solishdan iborat bo‘ldi. Davlat tiliga oid normativ-huquqiy hujjatlar terminologik jarayonlarni huquqiy jihatdan mustahkamladi. Iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, bank-moliya, ekologiya, logistika, energetika va raqamli boshqaruv kabi yangi sohalarining shakllanishi texnik terminologiyaning jadal boyishiga olib keldi. Natijada kompyuter, internet, skaner, onlayn, oflayn, server, klaster, logistika, robot-taksi kabi terminlar faol qo‘llanila boshladi.

Mustaqillik davrining muhim xususiyatlaridan biri terminologiyaning raqamli formatga o‘tkazilishidir. Sohaviy izohli, ikki tilli va ko‘p tilli terminologik lug‘atlar yaratildi, elektron bazalar shakllantirildi. Termin endi faqat leksik birlik emas, balki axborot tizimining strukturaviy elementi sifatida qaralmoqda. Raqamlashtirish jarayoni terminologik monitoring,

korpus lingvistikasi va avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari uchun mustahkam asos yaratdi. Bu hol texnik terminlarning qo‘llanish chastotasi, variantlilik va normativligini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa

O‘zbek texnik terminologiyasining tarixiy taraqqiyoti uning uzoq davom etgan, ko‘p manbali va murakkab lingvistik-tarixiy jarayon ekanini ko‘rsatadi. Uning dastlabki konseptual asoslari IX–XII asrlardagi Markaziy Osiyo ilmiy maktablari faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi allomalar asarlarida, shuningdek Alisher Navoiy davrida ilmiy tushunchalarning tizimli nomlanishi keyingi terminologik rivoj uchun muhim zamin yaratgan.

Shu tariqa, o‘zbek texnik terminologiyasi qadimgi ilmiy meros, amaliy ishlab chiqarish va hunarmandchilik leksikasi, badiiy-adabiy manbalar, tarjima jarayonlari, xalqaro terminologik tizimlar hamda zamonaviy standartlashtirish va raqamlashtirish jarayonlarining uzviy birligi asosida shakllangan.

Tarixiy tajribani ilmiy jihatdan chuqur o‘rganish zamonaviy termin yaratish, terminlarni standartlashtirish, kodifikatsiya qilish, terminografik bazalarni shakllantirish va yagona terminologik tizimni rivojlantirish uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kamilova S., Davronova G., Agzamova G. *Ilmiy tafakkurning buyuk namoyandasi: axborot-kutubxona muassasalari mutaxassislari uchun metodik-bibliografik qo‘llanma*. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2023. – 13 b.
2. Машарипова Г.К. *Абу Али Ибн Сино илмий-фалсафий ва маънавий меросининг жамият ҳаётидаги ўрни*. Монография. – Тошкент, 2019. – 127 б.
3. Навоий А. *Хамса*. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 86 б.
4. Навоий А. *Маҳбуб ул-қулуб*. – В. 19, 47.
5. Fitrat A. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2009. – 44 b.
6. Dadaboyev H. *O‘zbek terminologiyasi: o‘quv qo‘llanma*. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 17 b.